

Olczak, Anna

Rosyjska Cerkiew Prawosławna w latach 1905-1907 : koncepcje reform

---

Dzieje Najnowsze 36/2, 191-198

2004

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

AUTOREFERATY

Anna Olczak
Łódź

Rosyjska Cerkiew Prawosławna w latach 1905-1907. Konceptje reform*

W historiografii polskiej, jak i obcojęzycznej istnieje wiele prac poświęconych historii Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej. Większość z nich to monografie, ujmujące problematykę cerkiewną w sposób bardzo ogólny, dające przekrój całej tysiącletniej historii prawosławia rosyjskiego. Do niedawna zainteresowania badaczy koncentrowały się na wybranych, najbardziej typowych problemach Cerkwi w Rosji. Z tego też powodu część zagadnień jest nadmiernie eksponowana, a część zupełnie pomijana lub w niedostatecznym stopniu zbadana, jak np. okres odnowy, czyli próby reformy Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej w latach 1905-1907. Zapoznając się z literaturą specjalistyczną (historyczno-cerkiewną), stwierdziłam, że dla potrzeb niniejszej pracy posiada ona charakter uzupełniający. Wśród wielu interesujących opracowań dotyczących Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej (autorstwa np. D. Pospelowskiego, S. Firsofa czy P. Zyrjanowa, J. Curtisa) niewiele poświęcono uwagi ruchowi reformatorskiemu i Zebraniu Przesoborowemu. Stało się to głównym argumentem przemawiającym na korzyść podjęcia badań nad tematyką cerkiewną lat 1905-1907. Również literatura historyczna dotycząca okresu pierwszej rewolucji rosyjskiej pomijała problematykę cerkiewną, a przecież lata 1905-1907 obfitowały nie tylko w ważne wydarzenia natury społeczno-politycznej, ale również niosły ze sobą trwałe zmiany w mentalności społeczeństwa i jego światopoglądzie. Na zmiany te nie była i nie mogła być obojętna Rosyjska Cerkiew Prawosławna, która — uznana za religię państwową, skupiającą blisko 70% społeczeństwa imperium rosyjskiego — również była podatna na wpływy wrzenia rewolucyjnego.

Celem dysertacji jest próba prześledzenia istotnych zmian, jakie dokonały się w Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej w okresie pierwszej rewolucji, tj. w latach 1905-1907. Jest to próba pokazania konieczności przeobrażeń w Cerkwi — słabej, podporządkowanej i traktowanej instru-

* Autoreferat pracy doktorskiej, której obrona odbyła się 29 września 2003 r. Rozprawa powstała przy Katedrze Historii Europy Wschodniej na Wydziale Filozoficzno-Historycznym Uniwersytetu Łódzkiego. Jej promotorem jest prof. dr hab. Edward Wiśniewski, recenzentami zaś prof. dr hab. Wojciech Materski oraz prof. dr hab. Leszek Jaśkiewicz.

mentalnie. Jest to też próbą ukazania źródeł reformatorskich dążeń i okoliczności sprzyjających innowacyjnemu zrywom. Przedmiot podjętych przeze mnie badań koncentruje się wokół dyskusji, jaka pod wpływem renesansu religijno-filozoficznego i wydarzeń rewolucyjnych w Rosji rozgorzała w latach 1905-1907 na łamach czasopism cerkiewnych i świeckich, w kółkach religijno-filozoficznych, na zebraniach pasterskich i diecezjalnych. Podstawowym celem pracy jest próba rekonstrukcji tej dyskusji, analiza konkretnych projektów zmian autorstwa osób świeckich, niższego duchowieństwa i hierarchii kościelnej oraz wspólnie wypracowanego przez ogólnorosyjską reprezentację wiernych projektu, powstałego na Zebraniu Przesoborowym, który obradował w 1906 r. w Petersburgu i stanowić miał bazę wyjściową dla Wszechrosyjskiego Soboru. Projekty te, choć nie zostały ostatecznie wprowadzone w życie, wszczepiły w rosyjskich prawosławnych nową nadzieję na renesans Cerkwi silnej, autonomicznej, pełnejewangelicznego ducha.

W pracy świadomie pominięto głębszą analizę stosunku Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej wobec innych wyznań, a także problem sektantstwa, jak i dążenia autokefaliczne Kościołów gruzińskiego i polskiego.

Ramy chronologiczne pracy zasadniczo pokrywają się z okresem rewolucji 1905-1907 r. Cezury te nie zostały wybrane przypadkowo, gdyż na owe lata przypada okres najbardziej wzmózonej działalności reformatorskiej, publicznej dyskusji i polemiki prasowej. W rozdziale I, jak i w zakończeniu uznałam za stosowne nakreślić sytuację w okresie poprzedzającym ruch odnowy Cerkwi prawosławnej w Rosji oraz jego fiasko. W tym celu niezbędne było dokonanie krótkiej charakterystyki blisko dwustuletniego okresu synodalno-konsystorskiego, a także nakreślenie sytuacji Cerkwi po zakończeniu prac Zebrania Przesoborowego, tj. do momentu restauracji patriarchatu i soboru w latach 1917-1918.

Prowadzone badania wymagały prześledzenia materiałów archiwalnych, prasowych i obszernej bibliografii. W tym celu przeprowadziłam kwerendę w ośrodkach uniwersyteckich w Polsce: w Łodzi, Warszawie i Lublinie oraz rosyjskich: w Moskwie i Petersburgu. Pracę badawczą poprzedziły konsultacje przeprowadzone z duchownymi prawosławnymi w Łodzi, a także z prof. dr. hab. Pawłem Zyrianowem, znawcą problematyki cerkiewnej XX w., który ukierunkował moją pracę badawczą, wskazując na niezbędną literaturę i materiały archiwalne. Konsultacje i kwerenda źródłowa wykazały niepodejmowanie w badaniach polskich okresu lat 1905-1907 tematyki cerkiewnej oraz niezbadanie dogłębnie materiałów archiwalnych w Rosji. W archiwach rosyjskich dokumentów takich nie brakuje, ale jeszcze do niedawna niewielu tamtejszych historyków zajmowało się problematyką cerkiewną początku XX w. Obecnie sytuacja się zmienia. Powstaje wiele artykułów, dysertacji, które uzupełniają lukę istniejącą w historiografii rosyjskiej okresu ZSRR. Tłumaczyć to należy ponownym renesansem religijnym w Rosji, analogicznym do tego, jaki miał miejsce sto lat temu.

Za bazę źródłową pracy posłużyły materiały zgromadzone w archiwach: Gosudarstwiennym Archiwie Rossijskoj Fiedieracji (GARF) w Moskwie i Rossijskim Gosudarstwiennym Istoriczieskim Archiwie (RGIA) w Sankt Petersburgu, a także w działach rękopisów rosyjskich bibliotek, szczególnie zaś w Bibliotece im. M. J. Sałykowa-Szczedrina w Petersburgu. W GARF zapoznałam się z wybranymi materiałami zgromadzonymi w zespołach: „Mikołaj II”, „Diepartament Policji (Osobyj Otdiel)”, „Arsenij Stradnickij — mitropolit nowogrodzkiej staroruskiej”, a w RGIA z zespołami: „Sowiet Ministrow (Sekrietnyj Fond)”, „Kancelaria Swiatogo Sinoda (Sekrietnyje diela)”, „Konstantin Piotrowicz Pobiedonoscew”, „Piotr Piotrowicz Izwolski”.

Materiały archiwalne przechowywane w archiwum moskiewskim były szczególnie przydatne w opracowywaniu rozdziałów I i II pracy, dotyczących sytuacji Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej na tle przemian w Rosji w pierwszym roku rewolucji.

Na szczególną uwagę zasługują dekryty carskie, m.in. proklamacja tolerancji religijnej, jak i reakcje na ich ogłoszenie części społeczeństwa, decydentów Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej, oberprokuratora Konstantego Pobiedonoscewa, metropolitów Arsienija i Antoniego oraz różnego rodzaju petycje, przede wszystkim staroobrzędowców, poprzedzające nadanie swobody wyznania, a także listy z podziękowaniami adresowane do cara. W woluminach Departamentu Policji przydatne okazały się materiały dotyczące działalności agitatorskiej i rewolucyjnej duchowieństwa wśród robotników i chłopów w latach 1905-1907. W zespole tym można znaleźć także donosy nt. działalności nielegalnych kółek religijno-filozoficznych, działających przy wyższych uczelniach i gimnazjach zarówno świeckich, jak i duchownych. Ponadto w poszczególnych teczkach zawarte są projekty reform, m.in. dotyczące reorganizacji sądownictwa kościelnego, i postulaty na Wszechrosyjski Sobór, a także korespondencja metropolity Arsienija z innymi hierarchami Kościoła.

Dla najważniejszych w mojej pracy rozdziałów III i IV niezastąpione okazały się materiały archiwalne, znajdujące się w Petersburgu, zgromadzone w zespołach Rady Ministrów, Kancelarii Świętego Synodu i poszczególnych teczkach personalnych.

Dokumenty tajnego zespołu Rady Ministrów można podzielić na kilka grup. W pierwszej znajdują się wycinki z gazet o różnym zabarwieniu ideologicznym, świeckie i cerkiewne. Zawierają one projekty reform i głosy opinii publicznej nt. wydarzeń w Rosji w latach 1905-1907. Druga grupa to oficjalne noty Świętego Synodu, oberprokuratora, hierarchów Kościoła, adresowane do Rady Ministrów i do cara, z prośbą o zgodę na przeprowadzenie reform w łonie Cerkwi na przełomie 1905 i 1906 r. oraz odpowiedzi — reskrypty carskie. Trzecią grupę dokumentów stanowią osobiste notatki premiera Sergiusza Wittego, a dotyczą one sytuacji Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej na początku XX w. Wśród teczek Wittego można znaleźć cenne fragmenty najbardziej postępowych projektów reform, pochodzących jeszcze z XIX w. W zespole tym znajduje się również, choć fragmentaryczna, korespondencja premiera z Pobiedonoscewem i metropolitą Antonim Wadkowskim.

W teczkach personalnych oberprokuratorów: Konstantego Pobiedonoscewa i Piotra Izwołskiego na szczególną uwagę zasługuje korespondencja z Mikołajem II, członkami rządu, m.in. Sergiuszem Witte i metropolitą petersburskim Antonim, prowadzona w latach 1876-1906. Korespondencja ta ma podwójną wartość. Zawiera bowiem projekty reform, ich ocenę, wycinki z gazet, broszury z projektami reform, często opatrzone komentarzami oberprokuratora. W zespole Piotra Piotrowicza Izwołskiego, następcy Pobiedonoscewa, zawarte są uwagi oberprokuratora nt. najistotniejszego dla niniejszej pracy aspektu, tj. Zebrania Przesoborowego, w pracach którego Izwołski uczestniczył z racji pełnionego urzędu, i wypracowanych przez nie reform.

Najcenniejszy dla przeprowadzenia badań okazał się zespół Kancelarii Świętego Synoda, który zawiera roczne sprawozdania Synodu o stanie Cerkwi, tj. dane statystyczne dotyczące populacji wiernych, stanu majątkowego Kościoła itp. W obszernych teczkach znajdują się projekty reform wypracowane przez biskupów diecezjalnych, które zebrane zostały w „Swodki otzywow eparchijalnych archiriejew”, oraz propozycje reform niższego duchowieństwa i osób świeckich. Bardzo cenne okazały się stenogramy i protokoły z posiedzeń poszczególnych komisji Zebrania Przesoborowego.

Bazę źródłową stanowią również zbiory dokumentów drukowanych. W pracy wykorzystane zostały materiały opublikowane w wielotomowym wydawnictwie źródłowym „Krasnyj Ar-

chiw", zawierające korespondencję carską, Pobiedonoscewa, Wittego i metropolity Antoniego. Ważne dla niniejszej pracy było też dwutomowe dzieło *Mnienija eparchijalnych episkopow*, będące swego rodzaju zbiorem propozycji reform bądź próbą przeciwstawienia się im przez hierarchów Kościoła prawosławnego. Ich uzupełnieniem jest trzytomowe dzieło *Swodki otzywow eparchijalnych archiriejewpo woprosu o cierkownej reformie*, stanowiące odpowiedź na ankiety Synodu, rozesłane latem 1905 r. do wszystkich diecezji prawosławnych w Rosji, nt. ewentualnych reform i tematyki obrad przyszłego soboru. Niezmiernie ważnym dla niniejszej pracy, choć trudno dostępnym źródłem publikowanym są *Żurnały i protokoły zasiedanij Wysociajszie ucierieżdiennoego Priedsobornogo Prisustwija*. W stenogramach tych zawarte zostały wystąpienia poszczególnych frakcji, charakteryzujące różne podejście do reform — od konserwatywnego, przez umiarkowane, do liberalnego i skrajnie rewolucyjnego. Przedstawiona dyskusja, tocząca się w 1906 r. podczas obrad Zebrania Predsoborowego, którego propozycje po zatwierdzeniu cara miały stać na porządku obrad przyszłego Wszechrosyjskiego Soboru, zawiera wiele konkretnych projektów reform, ale również rys historyczny Kościołów o obrządku prawosławnym. W stenogramach znajdują się też wystąpienia oberprokuratora, zapraszanych na posiedzenia poszczególnych komisji gości, np. profesorów akademickich. Są więc one szczególnie cenne, gdyż zawierają głosy w dyskusji nad reformą Kościoła pełnej reprezentacji wiernych. Ponadto w pracy wykorzystano *Połnoje Sobranije Zakonow Rossijskoj Impierii* oraz *Swod Zakonow Rossijskoj Impierii*, wydane w latach 1892 i 1906.

Lekturę uzupełniającą stanowiły także pamiętniki, m.in. metropolity Jewłogija, Sergiusza Wittego, Aleksandra Kiriejewa. Szczególnie przydatny okazał się pamiętnik Jewłogija. Metropolita ten zajmował bowiem ważną pozycję w hierarchii Kościoła prawosławnego na początku XX w., będąc m.in. członkiem Synodu, Zebrania Predsoborowego w 1906 r. i Wszechrosyjskiego Soboru w latach 1917-1918. Czterokrotnie zasiadał on również w Dumie Państwowej, zasilając w niej prawicę. Planował nawet stworzyć partię klerykałną podczas wyborów do Dumy Państwowej II i III kadencji. Jewłogij w swoich wspomnieniach charakteryzuje sytuację wewnętrzną w Rosji na przełomie XIX i XX w., dając pełny obraz życia codziennego, przede wszystkim rosyjskiego duchowieństwa.

Osobną grupę materiałów źródłowych stanowi prasa kościelna i świecka. By poznać proces kształtowania się przemian, ich charakter, ewolucję i poszczególne etapy w dziele reformatorstwa Cerkwi, dokonałam selekcji i przeanalizowania periodyków z lat 1905-1907. Do najważniejszych z nich zaliczyć można: „Cierkownyje Wiedomosti”, „Cierkownyj Wiestnik”, „Bogosławskij Wiestnik” i „Missionierskoje Obozrienije”. Dwa pierwsze były organami prasowymi Świętego Synodu i kancelarii oberprokuratora. Wszystkie wspomniane tytuły prasowe, zwłaszcza numery z lat 1905-1906, ukazują atmosferę towarzyszącą reformie Kościoła wśród kręgów duchowieństwa, władz państwowych, inteligencji i burżuazji. Zamieszczane na łamach prasy cerkiewnej i świeckiej (np. „Moskowskij Jeżieniedielnik”, „Nowyj Put”, „Razswiet”, „Słowo”) głosy w dyskusji nt. możliwości wprowadzenia zmian w łonie Cerkwi, rozluźnienia stosunków państwo-Kościół czynią je lekturą bardzo zajmującą. Szczególną wartość posiadają „Prilożenija k Cierkownym Wiedomostiam”, w których zamieszczono najważniejsze propozycje reform autorstwa wyższego i niższego duchowieństwa oraz obszernie fragmenty protokołów z posiedzeń Zebrania Predsoborowego.

Za materiały źródłowe można uznać dziesiątki broszur, zbiory artykułów zawierających opis sytuacji Cerkwi na początku XX w., krytykę polityki władz kościelnych, m.in. za spolegliwość wobec władzy świeckiej, działalność kontrewolucyjną w latach 1905-1907. Najważniejsze były oczywiście te teksty, które stanowiły ważny głos w dziele reform. Zaliczyć do nich można dorobek Antoniego Prieobrażeńskiego, Aleksego Kartaszewa, Mikołaja Kuzniecowa, Saw-

wy Potiechina, Aleksandra Roźdiestwienskigo czy Antoniego Zaozierskiego. Ich wkład w reformowanie Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej doceniono poprzez zaproszenie ich na Zebranie Przedsoborowe w charakterze pełnoprawnych członków.

Na pracę składają się wstęp, cztery rozdziały i zakończenie. Układ pracy ma charakter problemowy, a konstrukcja rozdziałów przebiega w porządku chronologicznym.

W rozdziale pierwszym „Sytuacja Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej na początku XX w.” scharakteryzowałam strukturę wyższego zarządu Kościoła Prawosławnego u progu XX w., będącego wynikiem reform Piotra I Wielkiego, przeprowadzonych w duchu zachodnioeuropejskiej reformacji i bizantyjskiego cesaropapizmu. Następnie zanalizowałam jego ewolucję do czasów Mikołaja II, status i kompetencje organów zawiadujących Rosyjską Cerkwią Prawosławną, tj. Świętego Synodu i jego zwierzchnika oberprokuratora oraz Konsystorz Duchownych. Nakreśliłam również wzajemne zależności państwo-Kościół, kładąc szczególny nacisk na znaczenie dominującej roli świeckiego czynnika, tj. carów będących utożsamieniem państwa i głowy Kościoła oraz mianowanych przez nich świeckich zwierzchników czyli oberprokuratorów, będących zarazem łącznikami na linii państwo-Kościół. Wykazałam niekanoniczność reform Piotrowych, wynikających z likwidacji patriarchatu i soborowości. W dalszej części rozdziału scharakteryzowałam sytuację Cerkwi, zwracając uwagę na aspekt prawny, ekonomiczny i wynikające z tego tytułu problemy Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej. Stały się one w drugiej połowie XIX wieku główną przyczyną powstających tendencji reformatorskich. Ich efektem były nieśmiałość, zwążywszy na obowiązującą cenzurę, wzmianki, a następnie artykuły zamieszczane w prasie i publicyście zarówno świeckiej, jak i duchownej. Wskazywano w nich pogarszającą się z roku na rok sytuację Cerkwi, a także ubezwłasnowolnienie w stosunku do państwa. Krytykowano jej niekanoniczność, laicyzację kleru, dominację doczesności nad porządkiem moralnym, przez które oficjalny Kościół tracił autorytet i rzesze wiernych.

Na przełomie XIX i XX wieku stan zależności Cerkwi od władzy carskiej przyjął tak skrajne formy, że burzył podstawowe zasady jej kanonicznego ustroju. Anomalia cerkiewnego porządku osiągnęły wtedy punkt kulminacyjny. Pod wpływem renesansu religijno-filozoficznego wszyscy, którym nie był obojętny los Cerkwi zaczęli tworzyć koncepcje reform, żywiąc nadzieję na urządzenie nowoczesnej, spełniającej postulaty życiowe wspólnoty wiernych. Około 1901 r. w kilku miastach rosyjskich, będących jednocześnie ośrodkami akademickimi, zaczęły powstawać kółka religijno-filozoficzne, których zadaniem było wypracowanie projektów reform zmierzających do rozluźnienia a nawet zerwania zależności Kościoła od państwa. Początkowo prawicowe kręgi (hierarchia Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej i instytucje rządowe) nie dostrzegały niepokojących zjawisk wewnątrz Cerkwi, a próby jej reformowania negowały. Trzy lata później sytuacja diametralnie się zmieniła. Część hierarchów Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej (reprezentowanych przez metropolitę Petersburga Antoniego Wadkowskiego) oraz przedstawiciele władz państwowych z Sergiuszem Witte na czele, rozpoczęły dialog, który miał zapoczątkować legalne reformy w łonie Kościoła na gruncie kanoniczności. W znacznym stopniu przyczyniła się do tego sytuacja społeczno-polityczna kraju po wybuchu rewolucji w styczniu 1905 r. Zaskakującym może być fakt, że dzieło reform zostało zapoczątkowane poprzez nawiązanie dialogu między Kościołem a świeckimi instytucjami w celu wypracowania wspólnych metod tłumienia rewolucji. I choć celu tego nie osiągnięto, zainicjowane przemiany w stosunkach wyznaniowych przybrały formę oficjalnego dialogu, którego efekty miały realną szansę powodzenia. Na skutki nie trzeba było długo czekać. W kwietniu 1905 r. wprowadzono w Rosji długo oczekiwaną tolerancję religijną. Jej ogłoszenie dało pełną niezależność od władzy państwowej wszystkim wyznanom poza państwowym. Paradoksalnie, po ogłoszeniu tolerancji religijnej w najtrudniejszej sytuacji pozostawała Rosyjska Cerkiew Prawosławna, dla której sku-

tki ogłoszenia dekretu były natychmiastowe. Potwierdziły się wcześniejsze obawy o odstępstwa religijne. Fakt ten wykorzystano nowatorsko nastawione duchowieństwo, domagając się na łamach prasy, powszechnej dyskusji na temat odnowy Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej. Wiosną 1905 r. idea zreformowania Cerkwi stała się jednym z głównych postulatów nie tylko tzw. ruchu odnowy Kościoła, ale i przyszłego premiera S. J. Wittego. Nawiązanie dialogu pomiędzy przedstawicielami władz świeckich i kościelnych ośmieliło i zaktywizowało do tej pory milczącą część duchowieństwa. Latem 1905 r. w większości diecezji zaczęły odbywać się regularne zebrania, w czasie których formułowano bardzo śmiałe projekty reform. Ich publikacja zachęcała do ogólnorosyjskiej polemiki w prasie cerkiewnej i świeckiej. W takiej sytuacji inicjatywa reformatorska dojrzewała nie tylko wśród radykalnie usposobionych kręgów świeckich i duchownych, ale także wśród biskupów i w samym Synodzie. Przełomowym momentem dla dzieła reformy Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej okazało się ogłoszenie dekretu październikowego w 1905 r., którego jedną z pierwszych konsekwencji były liczne dymisje w aparacie rządowym. Odsunięcie konserwatywnego oberprokuratora Pobiedonoscewa i powołanie na to stanowisko Aleksandra Oboleńskiego (współautora dekretu) uchodzącego za liberała, otworzyło nowy etap w historii Kościoła rosyjskiego. W grudniu 1905 r. Mikołaj II wyraził zgodę na „reorganizację Kościoła i zwołanie Wszechrosyjskiego Soboru”. Próba nawiązania dialogu państwo — Kościół i jego charakterystyka stanowią zasadniczą treść rozdziału II „Cerkiew na tle przemian w Rosji w 1905 roku”.

W rozdziale III „Projekty reform niższego duchowieństwa i wyższej hierarchii kościelnej”, jak i w IV „Zebranie Przedsoborowe” zaprezentowałam konkretne projekty reform autorstwa niższego duchowieństwa oraz hierarchów kościelnych.

Rozdział III podzieliłam na dwa podrozdziały, które opisują kolejno projekty reform wypracowane przez niższe duchowieństwo i profesorów akademii duchownych w ramach powstałych na przełomie lat 1905-1906 kręgów reformatorskich, klubów dyskusyjnych oraz na zebraniach parafialnych. Następnie w II podrozdziale przedstawiłam propozycje biskupów diecezjalnych, będących odpowiedziami na rozesłane latem 1905 r. do wszystkich rosyjskich diecezji ankiety Świętego Synodu, które następnie zostały zebrane w „Zbiorze odpowiedzi biskupów diecezjalnych”.

Analiza projektów autorstwa zarówno niższego duchowieństwa, jak i hierarchii kościelnej pozwoliła dokonać ogólnej charakterystyki zgłaszanych postulatów. Należy stwierdzić, że w większości koncentrowały się one na tych samych aspektach. Punktem wyjścia była charakterystyka sytuacji Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej, jej stosunki i zależność wobec państwa, stan materialny duchowieństwa itp. Niemalże w każdym projekcie reform podkreślano potrzebę przywrócenia na łono prawosławia zasad kanoniczności, których ucieleśnieniem miał być sobór. Rozbieżności występowały, co do składu osobowego. Zdecydowana większość biskupów nie była przychylna pełnej reprezentacji wiernych na soborze, a już na pewno sprzeciwiała się ich pełnoprawnemu uczestnictwu w jego obradach. Mieszane odczucia wzbudzały hasła restauracji patriarchatu, likwidacji Świętego Synodu. Za podstawę wszelkich reform uznano zerwanie zależności państwo-Kościół. Wszelkie spory i pytania miało rozstrzygnąć Zebranie Przedsoborowe, którego przebieg starałam się przedstawić w rozdziale IV.

Rozdział ten zawiera najistotniejsze fakty dotyczące ruchu „obnowieniowskiego”, czyli „odrodzeniowego” Cerkwi Prawosławnej. Był on wyrazem kompromisu pomiędzy warstwami stanu duchownego realizującego się w pracach Zebrania Przedsoborowego, których efekty publikowane były na bieżąco na łamach cerkiewnej prasy, szczególnie zaś w „Cierkownych Wiedomościach”, a także w „Protokołach i żurnalach zasiedania Priedsobornogo Pristutstwijsja”.

Materiały wypracowane przez Zebranie Przesoborowe miały być następnie rozpatrywane jako konkretne projekty reform na planowanym Wszechrosyjskim Soborze.

Niezmiernie trudno zwięźle scharakteryzować przebieg i postanowienia ogólne Zebrania. W ciągu dziewięciomiesięcznych obrad rozpatrywano szereg skomplikowanych zagadnień. W celu usprawnienia prac wyłoniono siedem komisji, które kolejno omawiały: procedurę zwoływania soborów i ich skład członkowski; kompetencje patriarchy, Świętego Synodu; reformę sądownictwa cerkiewnego; reorganizację parafii; reformę oświaty; stanowisko Cerkwi wobec innych wyznań.

Po zakończeniu obrad Zebrania Przesoborowego sądzono, że z początkiem wiosny 1907 r. Mikołaj II zwoła Wszechrosyjski Sobór. Zwolennicy reformy Kościoła starali się przekonać do nich wiernych i cara. W tym celu metropolita Antoni udał się do Carskiego Sioła, gdzie zrelacjonował Mikołajowi II przebieg obrad Zebrania, szczególnie podkreślając, że nadrzędną potrzebą Cerkwi jest zwołanie soboru i restauracja patriarchy. Według projektodawców, sobór miał dokonać ostatecznego i trwałego dzieła reformy ustroju cerkiewnego, a osoba patriarchy — utożsamiać autorytet Kościoła prawosławnego.

W zakończeniu prezentowanej pracy starałam się wskazać przyczyny niepowodzenia reformy Kościoła. Fiasko ruchu reformatorskiego było równie złożone, jak jego geneza. Oczywiście jest, że w państwie samowładnie rządzoneм wszelkie powodzenie reform było uzależnione od woli cara. Dotyczyło to również Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej. Brak zgody Mikołaja II na wdrożenie reform przekreślał szansę ich powodzenia. Nie była to jedyna przyczyna, choć z pewnością decydująca.

Idea zwołania Wszechrosyjskiego Soboru znalazła wielu przeciwników wśród najbliższych współpracowników cara. Jednym z nich był Piotr Stołypin, który nie uważał za stosowne wprowadzania religijnych innowacji w momencie, gdy państwu rosyjskiemu potrzebna była stabilność. Z czasem oponentów przybywało. Wśród nich znaleźli się i ci, którzy do niedawna wspierali ideę reformatorską.

Szczególnie drażliwą kwestią okazała się restauracja patriarchy. Dla zagorzałych zwolenników samowładztwa oznaczała ona mogła uszczuplenie władzy carskiej i utratę wpływu na kierowanie Cerkwią, a dla radykalnie nastawionego duchowieństwa i świeckich — „zaszczerpienie” na gruncie rosyjskiego prawosławia katolickiego papieża. Sądzę, że obawa przed utratą wpływów, demokratyzacją i decentralizacją cerkiewnego ustroju była silniejsza niż myśl o przywróceniu kanoniczności i tradycji. Dla wielu decydentów dwustuletni okres synodalno-konsystorski stanowił już też dostatecznie długą tradycję, by nagle się od niej „odciąć”. Przyczyną nagłego zwrotu hierarchów kościelnych, jak i dużej części niższego duchowieństwa mogło być również niepodjęcie na Zebraniu Przesoborowym kwestii finansowych. Rosyjska Cerkiew Prawosławna, uchodząca za majątną instytucję, była w większości utrzymywana przez państwo. Rozerwanie więzi oznaczało jej gwałtowne zubożenie. Sądzę więc, że kwestia ta mogła być również jedną z przyczyn wyjaśniających zastopowanie reform kościelnych.

Przeprowadzone przeze mnie badania oraz próba przedstawienia Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej w latach 1905-1907 wskazują, że w okresie tym życie cerkiewne wyraźnie zostało zdominowane przez tendencje reformatorskie. Analiza materiałów źródłowych pozwoliła scharakteryzować genezę, ewolucję i poszczególne etapy ruchu reformatorskiego. Ich lektura pozwala stwierdzić, że idea renesansu Cerkwi stała się bliska i niezmiernie ważna w życiu społeczeństwa rosyjskiego. Niezależnie od tego, czy reforma była rozumiana i popierana, stała się przyczyną powszechnej dyskusji, której platformą była prasa duchowna i świecka. Bliższe przyjrzenie się tej polemice pozwala stwierdzić, że stworzyła ona konglomerat koncepcji reform, od umiarkowanych do skrajnie rewolucyjnych.

Śledząc historię pierwszej rewolucji rosyjskiej, można stwierdzić, iż w miarę radykalizacji nastrojów społeczeństwa wzmagaly się równolegle tendencje reformatorskie w łonie Cerkwi. Można dostrzec wiele analogii w przemianach społeczno-politycznych państwa i zarysowujących się koncepcji reform cerkiewnych. Przykładem może być ordynacja wyborcza do I Dumy Państwowej i Wrzechrosyjskiego Soboru czy też tworzenie się frakcji wśród zwolenników i przeciwników odrodzenia Cerkwi, najpełniej zaprezentowanych w trakcie obrad Zebrania Przesoborowego.

Można pokusić się o stwierdzenie, że pozorna zgoda cara na upublicznienie dyskusji nad reformą Kościoła, w tym zezwolenie na obrady Zebrania Przesoborowego w 1906 r., miała na celu odwrócenie uwagi dużej części społeczeństwa rosyjskiego od wydarzeń rewolucyjnych. Z chwilą zdławienia rewolucji nastąpiło zastopowanie reform kościelnych. Po raz kolejny Rosja przekonała się, iż Rosyjska Cerkiew Prawosławna jest narzędziem i „tubą” samowładztwa carów. Dopiero obalenie caratu w 1917 r. umożliwiło zwołanie soboru i restaurację patriarchatu. Dzieje Kościoła w Rosji po 1917 r. stanowią jednak osobny, tragiczny rozdział.

Podsumowując całokształt przedstawionych zagadnień, uważam, iż zgromadzona przez mnie baza źródłowa i materiałowa pracy oraz jej analiza pozwalają na stwierdzenie, że przyjęty na wstępie cel badawczy został osiągnięty.